

יוסי שפניר

הכפר העברי נווה-יעקב ועטרות, דוגמה להתיישבות הציונית מצפון לירושלים*

נווה-יעקב ועטרות הן שתי נקודות יישוב שהיו מצפון לירושלים, והיוו חלק מן העורף היישובי מצפון לעיר. שני היישובים עלו לקרקע מסיבות אידאולוגיות בראשית המאה העשרים משני זרמי התיישבות שונים, אך מתוך מטרה משותפת ליישב את ארץ ישראל. מטרת המחקר היא לאפיין יישובים אלה החל מקניית הקרקע, תכנון היישוב, מוצאם של המתיישבים, פרנסתם, התמודדות עם בעיות קיומיות לאורך השנים כמו מים וביטחון, הלחימה במלחמת העצמאות, הפינוי וההנצחה.

חומר המחקר הקיים על גוש ההתיישבות מצפון לירושלים מועט בהשוואה לחומר המחקר שנכתב על הגוש ההתיישבות הדרומי.¹ למרות זאת ניתן לשרטט תמונה מהימנה בקווים ברורים להתיישבות זו.

החומר שעליו מתבסס המחקר הוא ברובו חומר ארכיוני, ריאיונות עם תושבים שגרו במקום וחיילים ששירתו ביישובים עד מלחמת העצמאות. העיסוק וההדגשה של היישוב נווה-יעקב הוא חלק מהעיסוק בנושא ההתיישבות הציונית הדתית בארץ ישראל.

א. רכישת הקרקע

רכישות קרקע בסביבות ירושלים בכלל ובגוש הצפוני בפרט נעשו בשלהי התקופה העות'מאנית ובראשית תקופת המנדט, בראשית המאה העשרים, כחלק מאסטרטגיה של עיבוי ההתיישבות מצפון לעיר. תהליך זה התרחש בין השאר

* אני מבקש להודות לאנשים שעזרו לי לגבש את הרשימה, ותרמו מזיכרונותיהם ומארכיונם הפרטי מידע להשלמת התמונה המוגשת בזה: יאיר פז; משפחות: טל, אבן-אור, תימור, היימן, רוטשילד, סנדלר (לוז'נסקי).

תודה מיוחדת לרותי דנון מהעמותה למורשת עטרות על עזרתה לגיבוש מאמר זה.
1 במינוח גוש צפוני הכוונה ליישובים עטרות (תרע"ב–1912), כפר עברי – נווה-יעקב (תרפ"ד–1924). הגוש הדרומי כולל את יישובי גוש עציון: מגדל עדר (תרפ"ז–1927), אל החר (תרצ"ה–1935), כפר עציון (תשי"ג–1943), משואות יצחק (תשי"ו–1946), עין צורים (תשי"ז–1947), רבדים (תשי"ז–1947). הסיבות להבדלים המהותיים בנושא הזיכרון וההנצחה שקיימים בין הגוש הצפוני לדרומי קשורים בגורמים שונים שבדעתי לעסוק בהם בדיון אחר.

בגלל גידול אוכלוסיית ירושלים, שהגיעה בראשית המאה העשרים ל-45,000 תושבים (בן-אריה, תשל"ג, עמ' 108). גידול האוכלוסייה גרם לעלייה במחירי הדיור, במקביל לחדירת רעיונות התיישבות חדשות וגרם להתעניינות ברעיונות התיישבות חדשים בסביבות העיר בדרך ירושלים-יפו וגם באזור מצפון לעיר בעיקר באזור נבי סמואל (רמה), שהחל כבר בשנות השמונים של המאה הי"ט, ובא לידי ביטוי ברכישת קרקע באזור בית אל (בן-אריה, תשל"ט, עמ' 596–605). רכישת קרקעות באזור ההר הייתה בעייתית למדי בגלל האופי הגיאוגרפי הסלעי של השטח, שלא כולו היה מעובד והיה מפוזר על פני מרחב תוך פיזור רב בין בעלים שונים. כדי לרכז יחידת שטח בת כמה אלפי דונם ראויים לעיבוד היה צורך לשאת ולתת עם מאות בעלי קרקעות שלא תמיד רצו למכור את אדמתם, ולאחר פעילות רכישה ארוכה הייתה מתקבלת יחידת התיישבות הררית הבנויה מטלאים, שהקשתה מאוד על הקמת היישוב ועל היכולת לפקח על האדמות שמסביב (פז, תשנ"ג, עמ' 16).

המצב הביטחוני והכלכלי הרעוע בסוף התקופה העות'מאנית ובראשית תקופת המנדט הקל במשהו על רכישת הקרקעות, מכיוון שהייתה תופעת הגירה ערבית, והערבים רצו למכור אדמותיהם ולעבור לארצות אחרות. עיקר הרכישה נעשתה על הציר ירושלים-רמאללה שהיה נגישה יותר, אף על פי שהיו גם הצעות לרכישת קרקע באזורים מרוחקים יותר (שם, עמ' 21). תכניות לרכישת הקרקעות בכיוון צפון עלו ביתר שאת בשנות השלושים מתוך מטרה ליצור רצף קרקעות בבעלות יהודית בין קריית ענבים ועטרות, וזאת על ידי רכישת קרקעות באזור רמה (נבי סמואל). רעיונות אלו לא צלחו בסופו של דבר (פז, תשנ"ד), אך הדגישו את החשיבות שראו הגורמים המיישבים ליצור רצף של קרקעות בעלות יהודית בשטחים מצפון לירושלים.

נווה-יעקב

מובילי ההתיישבות בנווה-יעקב, דב נתן ברינקר והרב יעקב אורנשטיין (ברינקר, תשי"א, עמ' צג; אורנשטיין, תשכ"ח, עמ' כז–כח), בשיתוף סוחרי קרקעות סקרו הצעות שונות סביב לעיר ברדיוס של עשרה קילומטרים. בסופו של דבר הם רכשו אדמות מתושבי בית חנינא. בשלב הראשון נרכשו כחמשת מאות דונם ושולמו עבורן 150 לירות מצריות דמי קדימה (בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 10). פז (תשנ"ג, 118) מציין שהסכום של לירה מיצרית לדונם שהיו אמורים

לשלם חברי נווה-יעקב היה מחיר נמוך בהשוואה לעסקאות דומות ובהמשך נזכרים מחירים גבוהים יותר.

בר-נתן (בריקנר) שהיה ממייסדי המקום מציין שלושה עקרונות למיקום ולאיתור היישוב (בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 8).

א. לא להרחיק יותר ממהלך שעה ברגל מן העיר (אולי כדי לאפשר קשר רגלי בשבת);

ב. קרבה לכביש ראשי;

ג. קרבה למעיין.

גם כאן כמו בעטרות נזכר חוסר הסדר המקשה על רכישת הקרקעות:

הסדר התורכי שלט עוד בכל תקפו בכל ענייני השלטון בארץ וביותר

בענייני הקרקעות וספרי האחוזת, מדידה נכונה של קרקעות לא הייתה

קיימת, לערבי היה קושאן ישן על שם אביו או אבי אביו, על שטח של

דונם אחד או שניים ולמעשה החזיק במאה דונם ובמאתיים דונם ויותר

(בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 10).

גם לאחר רכישת הקרקע וקבלת הקושן הרשמי היה לערבים קשה לקבל

שאין להם יותר בעלות על הקרקע, והם המשיכו לעבד אותה ולהכניס את היבול

לביתם, אך אנשי נווה-יעקב התנגדו לכך נמרצות ומנעו מהם חזרה למקום

בכוחות עצמיים ובעזרת משטרה ובית משפט (שם, עמ' 27).

רכישת הקרקע על ידי הרב אורנשטין נעשתה באינטנסיביות רבה, ואפילו

בימי שישי בסמיכות רבה לשבת עד כדי חילול שבת על מנת לא להפסיד את שעת

הרצון מבחינת מוכר הקרקע (אבן-אור, תשנ"ג, עמ' 129–130; אורנשטין,

תשכ"ח, עמ' כז–כח). ההתיישבות התמקמה שבעה קילומטרים מצפון

לירושלים. הם הצליחו לשמור על העיקרון של צמידות לדרך הראשית, אך לא

בסמיכות למקור מים וגם לא בטווח של שעה הליכה מירושלים.

עיקרון חשוב של האגודה היה שכל תושב ירכוש בעצמו את הקרקע לבניית

ביתו, מתוך תקווה שמהלך זה יעודד תמיכה של המוסדות המיישבים בהמשך

הפיתוח (הכפר העברי, תרפ"א, עמ' 5). תחילת הדרך הייתה בכ"ג בשבט תרפ"ג.

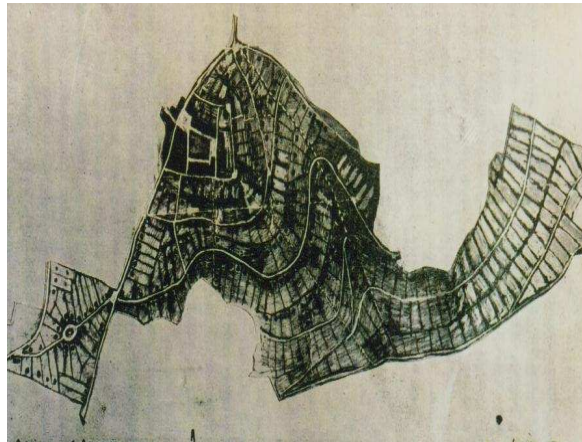
באספת חברים חולקו יחידות שטח שפוצלו למגורים ולחקלאות. גודלה של כל

יחידה היה חמישה דונם (חצי למגורים וחצי לחקלאות). ראשוני המתיישבים

קיבלו את חלקות הבנייה הסמוכות יותר לדרך הראשית בלי הגרלה (בר-נתן,

תרצ"ט, עמ' 12). חלוקת השטח ליחידות בניין ולחקלאות נעשתה על ידי האדריכל ר' קאופמן (שם, עמ' 11).

הפיקוח על הבנייה ועל סלילת הדרכים ובניית הבור הציבורי ניתן

למהנדסים הקר וילין. בח' בתמוז תרפ"ד הונחה בחגיגות אבן הפינה לבניין עשרת הבתים הראשונים, ולאחר שנה במהלך חודש אב תרפ"ה (1925) נסתיימה בנייתם, וראשוני המתיישבים נכנסו להתגורר במקום (בר-נתן,

תרצ"ט, עמ' 15–16, 22; איור 1: תרשים של "הכפר העברי" עם הסביבה של

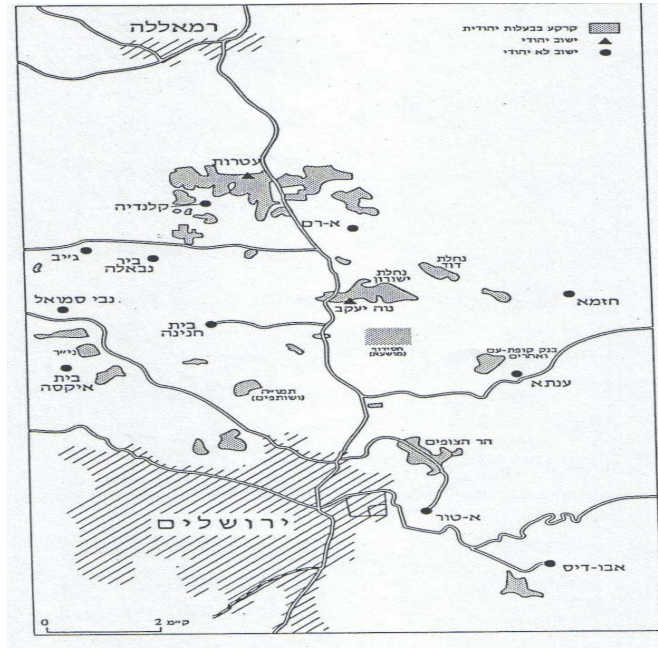
אבן-אור, תשנ"ג, עמ' 130–131). "המזרחי הצעיר" בארץ ישראל

(ר' קאופמן, ירושלים תרל"ג)

עטרות

הקרקעות באזור עטרות נרכשו על ידי הכשרת היישוב. המשא ומתן התנהל במקביל עם שישה כפרים באזור (קלנדיה, ג'דירה, ביר נבאללה, כפר עקב, א-רם, בית חנינא), ונמשך למעלה מעשר שנים. הסרבול ברכישת השטח נבע מכך שהשטחים פזורים ובעליהם רבים. היה צורך לבצע עשרות עסקאות תוך ניהול משא ומתן עם מאות בעלי קרקעות. דניאל צימר, שהיה מורה בעטרות מאז שנת 1937, מציין את הקשיים המרובים הקשורים ברכישות המורכבות. בין השאר הוא מרחיב בנושא הבעייתי של הקנייה: "קונים חלקי דונמים, דונמים ואמות, דונמים לפי אילנות ולעולם אינך בטוח אם גודל השטח הנקוב בעת המכירה, מתאים למציאות. הרי יש השגות גבול, ירושות, הגרלות דו שנתיות בכפרים, העברות מפלח לפלח, זיופים מצד המוכרים" (צימר, תשס"ז, עמ' 22–23). על פי המקורות רכישת הקרקעות נעשתה במהלך השנים 1911–1913, וייתכן שהחלה אפילו בשנת 1910. במהלך שנים אלה נרכשו כאלף דונם שנרשמו על שם דוד ילין

(פז, תשנ"ג, עמ' 67). גבתי (תשמ"א, עמ' 121) מציין שנרכשו 1200 דונם שבהם החלו לשקם את כרמי הגפנים שהיו במקום. וייץ (תשי"ז, עמ' 167) מציין שנרכשו 1000 דונם, אך שררה פסימיות רבה בשל חוסר היכולת להתפתח באזור קשה זה. מימון הקנייה נעשה על ידי בנק אנגלו-פלשתינה (Anglo Palestine Company). בסופו של דבר התקבלה משבצת קרקע יפה, שבאותם הימים כמוכר לא הייתה מאוכלסת, המשתרעת משני צדי הדרך לירושלים-שכם.

איור 2: הרכוש הקרקעי היהודי באזור הציר לרמאללה (פז, תשנ"ג)

שטח זה חולק בין תושבי הכפר בראשית הדרך, כשכל יחידת משק קיבלה בפועל 16 דונם, שנחשבו יחידת משק קטנה ביחס למכסת קרקע שקיבלו במקומות אחרים (צימר, תשס"ז, עמ' 34). דנון (תשס"ז, עמ' 61-62) מציינת מספרים קטנים יותר. לדעתה כל תושב קיבל 14 דונם שהלכו והצטמצמו לעשרה דונם בגלל הפקעות קרקע שנעשו על ידי הבריטים לצורך הקמת שדה התעופה. יי פת, ששימש כמודד קרקעות באזור ועסק גם במדידת שדות המושב בראשית

הדרך, מספר על חוויותיו באותה תקופה, שעולה מהם היחס המורכב עם השכנים בסביבה בהקשר לנושא רכישת הקרקע (פת, תש"ז).

ב. שם המקום

לקביעת שם מקום יש כמובן משמעות רבה, והוא משקף את רוח היושבים במקום.

הכפר העברי: נווה-יעקב

השם הרשמי של המקום נקרא "הכפר העברי", מכיוון שהתושבים האמינו שהתיישבות זו היא הסנונית הראשונה ליישובים הכפריים שיעלו אחריה. בישיבת ההנהלה והמועצה בהשתתפות חברי המרכז העולמי של המזרחי הוחלט לקרוא לכפר העברי הראשון בשם "נווה-יעקב", על שם יוצר תנועת המזרחי ומנהיגו הראשון, הרב הגאון רבי יצחק יעקב ריינס זצ"ל, וזה שמו לעולם הכפר העברי "נווה-יעקב" (בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 15).

עטרות

בראשית הדרך נקרא המקום קלנדיה, על שם הכפר הסמוך שבו התגוררו עד לבניית המבנים הראשונים. בבחירת השם עטרות כיוונו לשני מקורות, כפי שמציין צימר (תשס"ז, עמ' 20). יש בשם ניסיון לחזור למקורות וליישוב "עטרות אדר" הנזכר בספר יהושע (יח, יג), אף על פי שמיקום היישוב המקראי אינו ודאי. משמעות אחרת לשם המקום היא גיאוגרפית, בהיותו יושב בעמק עטור גבעות סביב. השם עטרות הפך לבסוף להיות השם הרשמי בעקבות מכתב שהוציא קולנל קיש למושל המחוזי בירושלים ב-23 באוקטובר 1924 (דנון תשס"ז, עמ' 203).

ג. אופיים של המתיישבים

אופי האוכלוסייה בשני היישובים היה שונה וגם המוסדות המיישבים היו בעלי השקפה שונה, דבר שבא לידי ביטוי באורח החיים ובצביון שהתגבש. החל מפרסום, ניסיון למשוך מתיישבים חדשים ועד לחיי היום יום במקום. עיון במקורות המגוונים הקיימים מעלה הבדלים אלה בצורה ברורה.

נווה-יעקב

הגוף המיישב של נווה-יעקב הוא "המזרחי הצעיר הארץ ישראלי". היציאה לבניית יישוב חדש נעשתה מתוך אידאל ברור לעבור מחיי העיר לחיי כפר, על מנת לשפר את רמת החיים ומתוך אידאולוגיה לעבד את אדמת הארץ בידיים עבריות, לספק מזון טרי לירושלים (אורנשטין, תשכ"ח, עמ' כז; קרק ואורן-נורדהיים, תשנ"ה, עמ' 408), ולמנוע ירידה מן הארץ של חלק מן הנוער (הכפר העברי, תרפ"א, עמ' 4). בהגדרת מטרות האגודה שהוקמה לצורך ההתיישבות באים לידי ביטוי העקרונות של ההתיישבות העברית והדתית. מתוך שלוש עשרה נקודות שצוינו בתקנון כמה מהן מדגישות את הצד הדתי והלאומי (בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 7–8; התור, תרפ"ד):

א. העברת אנשים עירוניים לעבודה חקלאית פרודוקטיבית;
ב. דאגה לכך שהצורה הציבורית של כל הכפר הנוסד על ידי האגודה תהיה עברית במובן הדתי והלאומי כאחד;
ג. השלטת המשפט העברי הקדום בחיים הציבוריים וביחסים שבין חבר לחבר בכפרי האגודה;

ד. הקמת מוסדות דתיים ותרבותיים בגבולות כפרי האגודה;
ה. פיקוח על כך שהמתיישבים יעבדו את אדמתם בעצמם יחד עם בני ביתם או במקרים מיוחדים בעזרת פועלים עברים.

מאה וארבעים איש רכשו קרקעות בנווה-יעקב וגם חמש חברות. רוב הרוכשים היו חברי הסתדרות המזרחי הצעיר, אך היו גם כאלו שלא התאימו לרוח המקום. מאה הגיעו מירושלים, חמש עשרה היו ירושלמים שהתגוררו בערים אחרות ויתר הרוכשים הגיעו מחו"ל, בעיקר מארה"ב. הרוכשים היו מבעלי המעמד הבינוני בגיל עשרים עד חמישים (אבן-אור, תשנ"ג, עמ' 130). טקס הנחת אבן הפינה התקיימה בשנת תרפ"ד (1924). כאשר הגיעו להתיישב במקום עלתה שאלה מהותית הקשורה בתאריך. סיום הבנייה היה בחודש אב שנוהגים בו מנהגי אבלות, אך למרות זאת ואולי אפילו בסמליות מופגנת משהו, עבור המתיישבים הראשונים כניסה לבית חדש ויישוב ארץ ישראל דחה את מנהגי האבלות הנהוגים בתקופה זו. ברינקר לדוגמה נכנס לביתו החדש בעיצומו של ט' באב תרפ"ה (בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 22).

עטרות

הגוף המיישב של עטרות היה "קבוצת עבודה". בשלב ראשון, בראשית 1914, הגיעה קבוצה ראשונה של פועלים, שמטרתה הייתה לשמור על המקום, לטפל בנטיעות ולנסות לרכוש קרקעות נוספות בסביבה על מנת להכשיר את הקרקע לקבוצות הבאות. בתקופה זו הבעלות על הקרקע הייתה בידי החברה להכשרת היישוב. בסל הכול נרכשו כ-1300 דונם (צימר, תשס"ז, עמ' 24-26). עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה התנאים נעשו קשים, והתושבים עזבו את המקום.

בשנת 1919 הגיעה קבוצה ראשונה של מתיישבים כ"קבוצת עבודה" שמטרתה הייתה לפתח את המקום למרות הקשיים ואי תמיכה של המוסדות בצורה ראויה. לא היה ברור להיכן הדברים הולכים ואם בכלל המקום ימשיך להתקיים. בשנת 1923 השטח של היישוב נקנה על ידי הקרן הקיימת. מאז החל פרק חדש של ההתיישבות ומשנת תרפ"ד הוחלט שהמקום יהיה מושב עובדים בשם עטרות, (שם, עמ' 33). משנה זו החלו להתארגן הדברים. יש הדים לוויכוחים לגבי אופי ולגבי צורת ההתיישבות. הייתה התלבטות אם המקום יישא אופי שיתופי כקבוצה או נפרד כמושב. בשנת 1923 החליטו לפרק את הקבוצה ולעבור בשלבים למסגרת חיי מושב, אף שלא היה באותם ימים ניסיון רב בניהול ובקיום צורה זו של התיישבות.

שמונה עשר מתיישבים ראשוניים קיבלו 20 דונם ברוטו לחבר, בשעה שבתכנון הייתה כוונה לתת כשישים דונם (שם, עמ' 34). בשנת 1946 נוספה התיישבות חדשה של 14 משפחות שנקראו "גרעין העמק" (לוינגר, תשס"ז, עמ' 77).

ד. מקורות פרנסה

הבעיה המרכזית באזור ההר הייתה בעיית מים, ומשום כך הענפים המרכזיים שניתן היה לפתח הם גידולי בעלי חיים, שכללו רפת ולול, ועצי פרי שהתבססו על השקיית בעל בלבד. נוסף על כך נעשה ניסיון לפתח את ענף החציבה ומוצרים הקשורים בעיבוד אבן.

נווה-יעקב

בר-נתן (תרצ"ט, עמ' 20), מציין את הניסיון להקים חברה שתעסוק בחציבת אבן במקום. חברה זו עבדה זמן קצר ולאחר מכן המפעל נסגר.

איור 3: נווה יעקב – מחצבת אבן

אורנשטין (תרפ"ט, עמ' 5) מציין שעיקר תעסוקת התושבים הוא בעיר והמשק החקלאי אינו יכול לפרנס משפחה. מצב זה אינו ראוי והמגמה לפתח את המשק החקלאי מתוך רצון שהתושבים יוכלו להתמסר לפיתוח המקום. אבן-אור (תשנ"ג, עמ' 138–140) מציין שבעשור האחרון תרצ"ט–תש"ח (1939–1948) הכפר הגיע לידי יציבות כלכלית מסוימת והוא מדגיש את ענף הקייטנות וההבראה שהתפתח בכפר, שילדים ומבוגרים הגיעו אליו ממקומות שונים בארץ. למספר חברים היו לולים ורפתות.

עטרות

משק החלב היה אחד ממקורות הפרנסה העיקריים במושב עטרות, בעיקר מהשלב שבו הגיעו הפרות ההולנדיות בשנת 1926. בגלל תנאי האקלים והקרבה לירושלים ענף זה היה רווחי מאוד והחזיק מעמד למרות הקשיים לאורך כל השנים (צימר, תשס"ז, עמ' 34–35). הרפת של עטרות הגיעה להישגים מרשימים ביותר בקנה מידה ארצי ובתקופת השיא: בשנת 1939 היישוב שיווק 735,800 ליטר לירושלים. תנובת חלב זו עלתה על כמות החלב ששיווקו באותם הימים בקיבוץ קריית ענבים ובנהלל, שהיו ידועים ברפתות המשובחות שלהם. טיבו של החלב היה גם הוא מן המשובחים (דנון, תשס"ז, עמ' 62–71). משק החלב של עטרות היה בין המניעים להתפתחות תנובה ירושלים שנולדה מהצורך לשיווק תוצרת חקלאית בצורה מסודרת, שהחלה את דרכה בין המשקים עטרות וקריית ענבים (גבתי, תשמ"א, עמ' 255–256).

ענף חשוב אחר בעטרות היה ענף המטע. בתחילת הדרך עיבדו 15 דונם תאנים ו-17 דונם כרם (דנון, תשס"ז, עמ' 71). בשלב מאוחר יותר התפתח בעיקר ענף הכרם על חשבון ענף החלב שרווחיותו ירדה. ענף הכרם התפתח עד ל-75 דונם והפרי שהתקבל היה משובח ביותר ושיווקו הגיע אפילו לתל אביב (שם, עמ' 73). ענף חקלאי נוסף היה גידול הפלחה לצורך מספוא לפרות. לצרכים אלה עמדו 190 דונם שגידלו בהם בעיקר תירס, חציר ובקיה. בנוסף לענף החלב התפתח ענף הלול, ומעטרות שיווקו בשנת 1947 כ-100,000 ביצים. מקור פרנסה אחר שהתפתח בעטרות היה ענף חציבת אבן. סביבו היו מחשבות לפתח עוד נקודת יישוב מצפון לעטרות. האבן שווקה לירושלים במיוחד בתקופת המרד הערבי בשנת תרצ"ו, אז נוצר חוסר חמור בחומרי בניין בירושלים שסופקו בעיקר בידי הערבים, והכוונה הייתה למלא את החוסר מן המחצבה בעטרות. המוביל העיקרי בפיתוח ענף האבן היה שבתאי לוז'נסקי (תש"ז, עמ' 18–19). היו גם דיבורים על הקמת בית הבראה כמו גם במשקים אחרים בהר ולנצל את מזג האוויר הקריר והנעים בעיקר בקיץ, אך מעבר לדיבורים לא התפתח בעניין הזה דבר.

ה. חינוך

בנווה-יעקב ובעטרות היו קיימים מוסדות חינוך לכיתות היסוד. בכיתות הגבוהות נסעו ללמוד בדרך כלל בירושלים. לא היה ניתן לצרף את המוסדות משני היישובים בגלל השקפות חינוכיות שונות. מכיוון שהיישובים היו רחוקים מן העיר, לא היה שום היגיון בנסיעה של הצעירים יום יום לירושלים. הלימודים התארגנו בצורה כזאת שתתאים ליישובים מצומצמים בכמות הילדים. כל יישוב על פי אופיו וצרכיו.

נווה-יעקב

החל משנת תרפ"ו התחיל לפעול בנווה-יעקב בית ספר. כבר בקיץ קודם החלו הלימודים, והם הועברו על ידי ישראל ריבלין שבא להתיישב במקום. תכנית הלימודים כללה לימודי קודש רבים: תורה, נ"ך, משנה וגמרא כפי שהיה מקובל בתלמודי תורה בירושלים שמהם הגיעו התלמידים (בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 23). במהלך שנת 1943 החליף פנחס גולדווסר את מנחם בולה בניהול בית הספר, ולשם כך עבר עם משפחתו מירושלים לנווה-יעקב.

ידידה בן ישי (וכסלר) הייתה תלמידה בבית הספר בנווה-יעקב. היא זוכרת את המורה פנחס גולדווסר כמורה אחד שמלמד את כל הילדים מכיתה א-ו בחדר אחד. הוא קיבץ את הילדים בקבוצות גיל אחידות סביב שולחן אחד. בסך הכול היו שלוש-ארבע קבוצות שנוהלו יחד. הוא חילק את הלוח לפי קבוצות, וכל קבוצה קיבלה משימות שנרשמו על הלוח. קבוצה אחת קיבלה כמה שאלות בתנ"ך, קבוצה אחרת תרגילים במתמטיקה ואחרים בנושאים אחרים. פנחס הגיע לכל קבוצת תלמידים והתייחס לתרגילים שנדרשו לבצע. כך נערכו הלימודים לאורך כל ימות השנה.

ידידה מציינת שכשהגיעה לכיתה ו, כמו כל התלמידים האחרים, היא עברה לבית ספר שפיצר בירושלים. היא שובצה בכיתה רגילה מבלי שהיה לה חסך לימודי. שיטת הלימוד בנווה-יעקב בהנהלתו של גולדווסר הוכיחה את עצמה למרות התנאים הקשים שבהם למדו (וכסלר, תשס"ח).

חסיה בושביץ (תשס"ח) מציינת את הקושי שהיה לילדים בקבוצות קטנות שלא התאימו מבחינה לימודית לשכבה שלהם. מעבר מכיתה לכיתה שלא בתנאים הרגילים היה מורכב ביותר ולא התקבל ברצון על ידי המנהל גולדווסר. חנה טל (ברניקר) זוכרת אף היא את הקושי בלימודים במקום. התחבורה לירושלים לא הייתה תדירה, והילדים שלמדו בירושלים נאלצו לצאת מוקדם עם האוטובוס הראשון והיחיד שיצא לירושלים ובדרך כלל הוא גם לקח עמו את התוצרת החקלאית לשיווק. אוטובוס מספר 16 בבעלות מאיר היימן יצא מנווה-יעקב בשעה 6:00, ובמקביל אוטובוס מספר 17 בבעלות יעקב גולדברגר יצא מעטרות. בתקופות של רגיעה באזור הייתה אפשרות לנסוע גם באוטובוס ערבי שמספרו 18 שהגיע מרמאללה ונסע לירושלים. בתקופות מתח ומאורעות בדרכים היה חשש לנסוע בצירים, והילדים נשארו ללון אצל בני משפחה בירושלים. בכל צורה שנסעו, התחבורה לא הייתה נוחה. הילדים הגיעו בדרך כלל לבית הספר שעה לפני תחילת הלימודים ובילו את תחילת היום במשחקים בחצר בית הספר. מיותר לציין שצורה זו הקשתה מאוד על הילדים, בעיקר משום שהתחילו את הלימודים לאחר שעה של טלטולים בדרכים ועוד שעה של המתנה, כל זאת לפני תחילת הלימודים. גם הדרך חזרה הביתה הייתה בדרך כלל ארוכה ומתישה (טל, תשס"ח). במסגרת הלימודים יצאו התלמידים עם המורים מדי פעם לסיורים על מנת להכיר את הסביבה הקרובה.

עטרות

איור 4: נווה יעקב – ילדים בטיול

הילדים בעטרות כונו "נוער". בשנים האחרונות להתיישבות היו כשישים ילדים עד גיל 18. לאה גולובצקי (תשס"ז, עמ' 102–106) מספרת על ההווי בבית הספר. היה קושי רב להשיג מורים ללמד במקום. הכיתות היו קטנות ולפעמים למדו באותו החדר כמה שנתונים מחוסר תלמידים.

המורה היה עובר בין קבוצות גיל שונות ונותן הנחיה אישית לכל תלמיד, כך שכל תלמיד קיבל יחס אישי. אף שבית הספר היה גדול ביותר הוא קלט גם תלמידים עולים מסוריה ומעירק שהגיעו למקום בשנת 1945. במקום גם למדו חלק מילדי הכיתות הגבוהות בגלל הקושי להגיע למוסדות אחרים מחוץ ליישוב.

ו. הווי תרבותי

על הווי חברתי בשני היישובים יש מעט מקורות. פעילות מעין זו הייתה קיימת בעיקר בחגים ובמועדים.

נווה-יעקב

ממעט המקורות הקיימים בנושא הפעילות החברתית לא עולה תמונה ברורה לגבי מסורות שהיו קיימות ביישוב. בית הכנסת בכפר היה במהלך השנים במקומות שונים ובסופו של דבר משכן הקבע היה בניין הציבורי בחלק הגבוה של הכפר.

בניין זה נחנך ארבע עשרה שנים לאחר העלייה לקרקע במהלך חול המועד פסח תרצ"ח (1938) (סוויט, תרצ"ט, עמ' 49). האירועים התרבותיים המרכזיים הנזכרים היו הנחת אבן הפינה ליישוב, חנוכת בתים, הנחת אבן פינה לבית הכנסת ולתלמוד תורה, חגיגות סביב קבלת רב במושבה, הנחת אבן פינה לבית הבראה ועוד (אבן אור, תשנ"ג, עמ' 140–143).

איור 5 : נווה יעקב – מבנה ציבורי ובית הכנסת

עטרות

המושב היה חילוני, אך חגגו יחד את כל החגים והשבתות בסגנון מסורתי בבית הכנסת שהיה במרכז היישוב. בעטרות הנושא המודגש ביותר היה תהלוכת הבאת הביכורים שנערכה בחג השבועות, תהלוכה שהתחילה במושב והגיעה בסופו של דבר לירושלים ביזמתו של חבר המושב שבתי לוזינסקי. יש על כך עדויות רבות וגם צילומים לא מעטים. נוסף על כך חגגו יחד את פורים, ל"ג בעומר ואת חג הפועלים בראשון למאי בהשתתפות ילדי המושב בבית העם (דנון, תשס"ז, עמ' 100).

איור 6 : תהלוכת הבאת הביכורים
לירושלים בעגלה בשנת 1940

בעטרות כאמור היה קיים בית כנסת שהוותיקים שומרי המסורת היו פוקדים אותו בעיקר בשבתות ובחגים. כשלא היה מניין בשבתות היו הולכים רגלית לנווה-יעקב (בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 20). מדי פעם הוזמנו מרצים למושב, וגם הוקרנו סרטים. במושב הייתה קיימת ספרייה ובה למעלה מארבע מאות

כותרים (דנון, תשס"ז, עמ' 102). בית הכנסת היה מרכז לפעילות תרבותית, בסמוך אליו נערכה התפילה האחרונה ביום שישי ה' באייר תש"ח, לפני הפינוי לנווה-יעקב (דנון, תשס"ז, עמ' 101).

ז. מקורות המים

אחד הנושאים הבעייתיים ביותר בהתיישבות בחבל ההר בכלל ובאזור הצפוני בפרט הייתה מציאת מקורות מים לביסוס חיי יום ביום במקום. גם אנשי עטרות וגם מתיישי נווה-יעקב עברו בשנים הראשונות תקופות קשות ביותר בגלל מחסור במים שבגללו היו מוגבלים בפיתוח המשק החקלאי. בספרות המגוונת על המקום נזכר תמיד קושי זה. מקור המים העשיר היחיד הנמצא בסביבה קרובה יחסית היה מעין פרת (פרה), אך מיקומו הנמוך יחסית לנקודות היישוב מנעו את הזרמת מימיו ליישובים.

נווה-יעקב

בר-נתן (תרצ"ט, עמ' 24–25) מציין את הקושי הרב של ראשוני המתיישבים שפעלו ללא מים ואת הניסיונות השונים למצוא מקורות מים ליישוב. בסופו של דבר נחצב בור מים שיכול היה להכיל 650 קו"ב בשנים גשומות. אורנשטין (תרפ"ט, עמ' 3) מזכיר את עין פרה ואת הקושי להשיג ממנו מים. נוסף על כך הוא מזכיר מקור מים נוסף הנמצא בקילומטר האחד עשר בדרך לרמאללה השייך לאדם פרטי וממנו קנו מים בתחילת הדרך ביישוב, אך מעין זה יבש בקיץ. עשר שנים לאחר ייסוד הכפר, בשנת 1936, חוברה נווה-יעקב לקו המים שהגיע מעין פרה, ואז נפתרו בעיות המים במקום (אבן-אור, תשנ"ג, עמ' 135).

עטרות

במשך השנים הראשונות להתיישבות התושבים קנו מים מן הערבים בסביבה, דבר שהיה יקר ולא נוח ומלווה לעתים בקריאות בוז ובהטרדות על רקע לאומני. את המים הובילו בחביות על עגלות.

איור 7: עטרות – עגלה נושאת חבית מים

בשנות העשרים נבנה בסמוך ליישוב "בור" מים שהיה בעצם מאגר למי גשמים, שהיה יכול להכיל בחורף גשום כ-2800 מ"ק (דנון, תשס"ז, עמ' 57). נעשו ניסיונות שונים על ידי ההנהלה הציונית לשכנע את עיריית ירושלים לקבל מים מן הקו מעין פרת, אך ללא הצלחה. במאורעות תרפ"ט הסכימה העירייה המנדטורית באופן זמני להעביר מים בקו עד שהעניינים נרגעו. בשנת 1936 הוקם מפעל מים משותף לעטרות ולנווה-יעקב שחיבר את המושבים לקו מים מירושלים. קו זה היה מועד לחבלות, וכך קרה שבשבת, 17 בספטמבר 1938, נודע על חבלה בקו המים. חברי המושב אברהם גולוב ושמואל פינשטיין יצאו לאתר את המקום ולא חזרו כיוון שנורו בקילומטר השישי מירושלים (שם, עמ' 59).

ח. תחבורה לירושלים

התחבורה לגוש היישובים הצפוני הייתה דלילה ביותר. הנסיעה הייתה בעיקר באוטובוסים ציבוריים. הייתה מעט מאוד תחבורה פרטית ועיקר התחבורה הייתה תנועת הצבא הבריטי שקישרה את ירושלים עם נמל התעופה בסמוך ליישוב עטרות.

נווה-יעקב

הקו היחיד שפעל לנווה-יעקב באופן סדיר היה אוטובוס בבעלותו של אברהם היימן, אוטובוס מספר 16 שהסיע את התושבים ואת התוצרת החקלאית לעיר (אבן אור, תשנ"ג, עמ' 168–169). קו זה פעל בימי רגיעה וגם בימי המאורעות

כמעט ללא הפסקה. בימי המאורעות היו מדפנים את האוטובוס בלוחות ברזל כנגד הירי (היימן, תשס"ח).

איור 8: נווה-יעקב – אוטובוס מספר 16

עטרות

הקו היחיד שפעל לעטרות היה קו האוטובוס בבעלותו של יעקב גולדברגר, אוטובוס מספר 17. האוטובוס חולק לשלושה מדורים ובחלק הקדמי היה הנהג, החלק המרכזי נועד לתוצרת החקלאית, ומאחור היה מקום לנוסעים. הנסיעה הראשונה הייתה יוצאת מוקדם בבוקר לשיווק החלב לירושלים, לאחר מכן חזר האוטובוס והסיע את התושבים ואת התלמידים לירושלים (דנון, תשס"ז, עמ' 107–109; אבן אור, תשנ"ג, עמ' 168–169). בזמן המאורעות בשנת תש"ח, מכיוון שמספר המקומות היה מוגבל, היה צריך להירשם במזכירות להבטיח מקום.

ט. ימי מלחמת העצמאות

תקופת מלחמת העצמאות הייתה קשה בכל הארץ במיוחד בנקודות היישוב המבודדות. מצפון לירושלים היו שתי הנקודות מבודדות באופן יחסי ולא פעם היו בעיות תעבורה. יחידות ההגנה שפעלו באזור היו גדוד מכמש (קופ, תשס"ג) וגדוד מוריה (אביזוהר, תשס"ב). עיקר הפעילות הייתה בזמן המאורעות והחל מ-29.11.47, ובעיקר בשלושת החודשים האחרונים לשהייה במקום. ספרות רבה ומגוונת נכתבה על התקופה, ולכן נזכיר רק את האירועים המרכזיים שבה. סוף ההתיישבות בגוש הצפוני חל בפינוי המקום בעקבות הוראה שנתקבלה מן ההנהגה מחשש לתבוסה ולנפגעים, כפי שאירע יום קודם בגוש עציון (אייל, תשס"ז, עמ' 164–165). בסך הכול היו בגוש הצפוני 97 נפגעים בהם 41 הרוגים ו-56 פצועים (לוי, תשמ"ו, עמ' 82).

נווה-יעקב

בגלל הקרבה לכביש ירושלים-רמאללה נערכו מספר התקפות יזומות על התחבורה החולפת. כך עולה מעדויות של לוחמים מנווה-יעקב (טל, תש"ח; גולדווסר, תשל"ה, עמ' 181–182; גולדמן, תשס"ח), וגם מהצד של הלגיון הירדני הדברים נראים כך (Glubb, 1957, pp. 73–77). לאחר האירוע של "שיירת עטרויות" מ-י"ג באדר ב' תש"ח (24 במרץ 1948) שבו נהרגו ארבע עשר לוחמים בדרכם לנווה-יעקב, המקום היה נתון במצור והתנאים היו קשים ביותר (גת, תשס"ח) עד לעזיבה סופית של המקום (שפניר, תשס"ח, א). בסופו של דבר היישוב נעזב בהחלטת הפיקוד במקום, ותושבי עטרויות ונווה-יעקב עברו רגלית עם הפצועים לעבר הר הצופים ב-ח' באייר תש"ח (17 במאי 1948) (תימור, תשס"ח; דנון, תשס"ז, עמ' 182–183; טל, תש"ח).

עטרויות

היישוב עטרויות עבר מספר התקפות על היישוב והדרך אליו, והחזיק מעמד. ניכר היה מחסור בחומרי גלם בסיסיים, לא היה מזון לבעלי החיים וגם המים היו בצמצום רב. הייתה חסרה תחמושת, אך התושבים האמינו שניתן להחזיק מעמד ולשמור על המקום. עם הפינוי האנגלי השתלט כוח מהיישוב על שדה התעופה, התיישבו וראו בזה הישג גדול לביסוס הביטחוני במקום. ב-ה' באייר תש"ח התקבלה הודעה מפיקוד ההגנה לעזוב את היישוב. י' גולדברגר (תשס"ז, עמ' 175–178), מתאר את התדהמה שבה קיבלו את החלטת הפיקוד להתפנות בלית ברירה. מספר חברי המושב שנשארו לאחר פינוי הנשים והבלתי לוחמים, שמספרם הגיע לשבעים איש, יחד עם לוחמי ההגנה, אספו מעט ציוד, התאספו בסמוך לבית הכנסת ולאחר תפילה קצרה צעדו לעבר נווה-יעקב. הערבים שנכחו ביום שלמחרת שהיישוב ריק, נכנסו, בזזו ושרפו את המקום, ובזה נסתיימה פרשת ההתיישבות שנמשכה עשרים ושמונה שנים.

י. הנצחה

דרך ההנצחה היא אחד הסממנים לקשר ולזיכרון של התושבים למקום שנעזב. בהקשר של נווה-יעקב ועטרויות קיימים מספר אתרי הנצחה הקשורים לגוש היישובים מצפון לירושלים. דרך ההנצחה שונה בין היישובים השונים.

נווה-יעקב

פעילות ההנצחה בנווה-יעקב הייתה מצומצמת מאוד. למעשה לא נזכרות בספרות פעילויות שנעשו ביזמת יוצאי נווה-יעקב. הפעילות היחידה שנעשתה הייתה סיורים לאתר ההתיישבות ולבור המים (אבן אור, תשנ"ג, עמ' 133, תמונה). תושבי המקום לקחו חלק בטקסים של חנוכת אתרי ההנצחה שיזמה עמותת מורשת עטרות.

פנחס גולדווסר, שהיה מנהל בית הספר בנווה-יעקב (בין השנים 1943–1948) ייסד וניהל בית ספר בשם "נווה-יעקב" בשכונת קטמון בירושלים בין השנים 1948–1965. בשנת 1965 אוחד בית הספר עם בית הספר יהודה הלוי ונסתיים הפרק של בית הספר שבשמו הונצח נווה-יעקב (קליגמן, תשס"ח).

בשכונת נווה-יעקב קיים רחוב המנציח את היישוב בשם "כפר עברי", ורחוב נוסף הנושא את שמו של דב בר יקר (ברינקר) שהיה ממייסדי המקום. את הארכיון מרכז בן הכפר שמואל אבן אור בביתו. שכונת נווה-יעקב בצפון ירושלים מנציחה את היישוב, אך היא אינה נמצאת באותו המקום וגם לא נוסדה על ידי יוצאי הכפר העברי נווה-יעקב.

עטרות

במהלך חודש אב תש"ח (אוגוסט 1948), הוקם מושב בני עטרות בקרבת שדה התעופה בן גוריון, בידי חברי המושב עטרות המנציח את היישוב שהיה בהר. בשנות החמישים הוקמה אנדרטת זיכרון ומדי שנה נערכו לידה טקסי הזיכרון והנצחת חללי היישוב. גם בבית הספר בבני עטרות, שם היו מרוכזים חלק מן הילדים שהיו בעטרות, נערכו טקסי זיכרון. בשנת 1997, לקראת שנת החמישים למדינה, הוקמה העמותה למורשת עטרות ששמה לה למטרה להנציח את עטרות, התיישבות מצפון לירושלים. בין מטרות העמותה: תיעוד, שימור והנצחת

הסיפור הייחודי של עטרות החל מהקמתה, חיי היום יום, הקשיים, הגנתה במאורעות ובמלחמת העצמאות, סיפור משפחות החברים וזכר הנפלים. העמותה והעומדת בראשה, רותי דנון, יזמו הנצחות מגוונות ליישוב שנעזב.

איור 9: חדר הנצחה בבני עטרות

היזמות כוללות בבני עטרות: גן זיכרון וחדר הנצחה; בשדה התעופה עטרות: פינת הנצחה עם הסיפור של עטרות (פינה זו ננטשה עם סגירת שדה התעופה בשנת 2002); קבר אחים שריד לבית הקברות שהיה במקום הנקרא "גן שומרי המקום"; גן זיכרון להתיישבות מצפון לירושלים בשכונת פסגת זאב; ולאחרונה חדר הנצחה באתר ההנצחה הממלכתי בגבעת התחמושת (שפנייר, תשס"ח). נוסף על כך עמותת מורשת עטרות יזמה את ההנצחה בכיכר בכניסה לנווה-יעקב בשם "כיכר מגיני נווה-יעקב ועטרות". שיר "עטרות שלנו" שכתבה לאה גולובצקי, תושבת ומורה במקום הולחן ומושר על ידי ותיקי עטרות (דנון, תשס"ז, עמ' 110). בשנים האחרונות הופק סרט על תולדות עטרות. הוקם אתר אינטרנט לתולדות עטרות, המעיד גם הוא על פעילות ההנצחה וחשיפת היישוב לכלל הציבור.

פעילות רבת היקף זו וחידושה לאורך השנים היא מפעל ראוי להערכה, שמטרתו להנציח את מפעל ההתיישבות מצפון לעיר. בחדר ההנצחה בגבעת

התחמושת קיים איזון בסקירה המוזיאלית על גבי שלטי ההסבר. הסרט המוצג במקום מדגיש את העשייה בעטרות.

איור 10: גן שומרי המקום – קבר אחים בעטרות

יא. דיון משווה

ההשוואה המתבקשת בין שני היישובים מדגישה קווי דמיון ושוני שהיו קיימים ביניהם. בנושא רכישת קרקעות היה הבדל משמעותי. בנווה-יעקב כל מתיישב רכש חמישה דונמים לצורך עיבוד מכספו תוך לקיחת ערבויות והלוואות (בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 12). הייתה הבחנה בין חקלאים לכאלה שאינם חקלאים, אך העיקרון הבסיסי היה שהמתיישב עצמו רוכש את התנחלותו במקום ומבסס אותה (אורנשטין, תרפ"ט, עמ' 4–5). בעטרות השטח לא היה רב וכל יחידת משק כללה בסופו של דבר רק כעשרה דונם, בעוד שהחברים דרשו לקבל שישים דונם כדי לפתח משק ראוי (צימר, תשס"ז, עמ' 34). רכישת הקרקעות הייתה על ידי הגורמים המיישבים בצורה מרוכזת וכמעט ללא השקעה אישית של המתיישב.

הרושם הכללי העולה מן המקורות שכל הנושא האידאולוגי, משמעות העלייה לקרקע מבחינת הרעיון הציוני, תקנון, אופן רכישת הקרקע על ידי המתיישבים עצמם חזק מאוד אצל המייסדים בנווה-יעקב ופחות בולט בתקנון ובארגון היישובי אצל ראשוני עטרות, למרות שגם בעטרות המתיישבים שילמו מכספם את רכישת הקרקע, אך הכול נחשב לאדמת הלאום. לעומת זאת הנושא המשקי מפותח יותר במושב עטרות, שהיו לו מוסדות מיישבים שתמכו ועודדו (אף על פי שנשמעו גם קולות אחרים) מאשר בנווה-יעקב, שם רוב התושבים,

לפחות בתחילת הדרך, שמרו על הבסיס הכלכלי בירושלים בעוד שהמשק החקלאי היה שולי, הרצון היה לשנות מצב זה (אורנשטין, תרפ"ט, עמ' 5). חלק מן ההצלחה המשקית בעטרות נובעת כנראה מן התמיכה של הגורמים המיישבים שתוצאותיה הביאו לשגשוג יחסי ולתוצאות מרשימות בעיקר בכל הקשור במשק החלב. סיבה נוספת להבדל בפיתוח החקלאי בין שני היישובים היא מקום ההתיישבות. עטרות ישה במקום נוח יחסית לעיבוד חקלאי, בעוד שאדמות נווה-יעקב היו ברובן טרשיות וקשות מאוד לעיבוד חקלאי.

בעיית המים במקום הייתה דומה בשני היישובים באותה מידה. הם פתרו את הבעיה באותו האופן: בשלב הראשון ברכישה מהמקומיים, בשלב השני בניית מאגרים, ובשלב השלישי, בשנות השלושים, חיבור לקו מים זורמים שהגיע ממעיינות נחל פרת (בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 24–25; אורנשטין, תרפ"ט, עמ' 4; צימר, תשס"ז, עמ' 36–38).

מקורות התעסוקה בעטרות התבססו בעיקר על משק חלב ועצי פרי שהיה ניתן לגדל בעזרת מעט מים זמינים. רוב המתיישבים מצאו את פרנסתם בחקלאות במקום ובעבודות חוץ לקייטנים (צימר, תשס"ז, עמ' 30–41; דנון תשס"ז, עמ' 71–73). לעומת זאת בנווה-יעקב התבססו מעט על ענפי חקלאות ורפת, ורוב החברים המשיך את תעסוקתו בפקידות ובהוראה בירושלים, ועבורם המקום נתפס כמעין פרבר שינה של ירושלים. הגורמים המיישבים פעלו כמובן לשנות מצב זה עם כל הקושי הקשור בעניין (אורנשטין, תרפ"ט, עמ' 6).

על הווי תרבותי יש הרבה יותר מקורות בעטרות מאשר בנווה-יעקב. דנון (תשס"ז, עמ' 99–125) מקדישה שני פרקים בספרה לחברה, לתרבות ולחינוך שהיה בעטרות, כולל עדויות של ילדים וזיכרונותיהם. הרושם המתקבל שחגי ישראל נחוגו בעטרות בצורה עממית מאורגנת בליווי הנוער שלקח חלק פעיל באירועים. הם ראו סרטים ונסעו לפעמים לבלות בירושלים. לעומת זאת הרושם העולה מן המקורות שההווי התרבותי בנווה-יעקב היה מצומצם הרבה יותר, וכלל בעיקר אירועים סביב חגים ומועדים בצורה המסורתית המקובלת, ויש מעט עדויות על אירועים ספציפיים הקשורים בהנחת אבן הפינה (בר-נתן, תרצ"ט, עמ' 35–39; אזולאי, תרפ"א), בחנוכת מבנים פרטיים וציבוריים.

מהמקורות על תקופת מלחמת העצמאות מתקבלת תמונה מפורטת יותר על הלחימה בנווה-יעקב מאשר בעטרות (גולדברג, תשס"ז). בשני היישובים ניכר

חוסר באמצעי לחימה, ובנווה-יעקב גם חוסר במזון בסיסי, והם גרמו להחלטה לעזוב את המקום (טל, תש"ח; גת, תשס"ח; תימור תשס"ח; גולדמן, תשס"ח). היבט נוסף שיש בו סממן המדגיש את הקשר למקום הוא הימצאות בית קברות. לעטרות היה בית קברות שנקברו בו במהלך השנים שמונה עשרה נפטרים. לנווה-יעקב לא היה בית קברות והם התבססו מטבע הדברים על קרבתם לירושלים. פעילות ההנצחה והזיכרון, חדרי הנצחה, גני הנצחה, כיכרות, שמות רחובות משמעותיים יותר על ידי בני עטרות בעקבות הפעילות המשמעותית של העמותה למורשת עטרות, דבר שאינו קיים אצל אנשי נווה-יעקב לשעבר.

סיכום

היישובים עטרות וכפר עברי נווה-יעקב נוסדו בראשית המאה העשרים מצפון לירושלים. היישובים נוסדו מסיבות אידאולוגיות וציוניות מתוך מטרה ליישב את ארץ ישראל ולהוות עורף ביטחוני וכלכלי לירושלים. שני היישובים ומייסדיהם הגיעו מזרמים שונים ומאזורים שונים אך מטרותם הייתה דומה. ההתיישבות בשטח לוותה בקשיים מרובים לאורך כל הדרך מרכישת הקרקע, עיבוד השדות, השגת מים, מאבקים עם המקומיים ועוד. הנחישות והרצון להיאחז במקום גברו על הקשיים. בסופו של דבר שני היישובים החזיקו מעמד והתבססו במקומם. עטרות כמשק חקלאי לעומת נווה-יעקב כמשק (כפר) עם בסיס חקלאי אך בעל אופי עירוני וקשר חזק יותר לירושלים. שני היישובים פיתחו חי חברה ותרבות על פי דרכם ואופיים. סופם הטראגי של שני היישובים דומה, הם פונו עם הכרזת המדינה במלחמת העצמאות. היישובים נהרסו עד לייסוד ולא חזרו להתיישב בהם. המייסדים ובני משפחותיהם עברו למקומות אחרים: אנשי עטרות למושב בני עטרות באזור השפלה הפנימית ליד שדה התעופה לוד, ואנשי נווה-יעקב עברו למקומות שונים עם גרעין מצומצם במושב נחלים. קביעת גבולות העיר ירושלים בצפון קשורים ללא ספק במאבק העיקש של מייסדי המקום וממשיכיו לאורך הדורות.

ביבליוגרפיה

- אביזוהר, מ' (תשס"ב). **מוריה בירושלים בתש"ח**, מחברות לספרות, לוד.
- אורנשטיין, י"א (לא פורסם). **הכפר העברי "נווה-יעקב"**: מושבה של המזרחי-הצעיר, סקירה ותזכיר תרפ"ט.
- אורנשטיין, י"א (תשכ"ח). **יומן הכותל המערבי**, הוצאת בית אורנשטיין, ירושלים.
- אבן-אור, ש' (תשנ"ג). נווה-יעקב במבט אישי. בתוך ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין, ג**, עמ' 125–125–177.
- אזולאי, ב' (תרפ"א). "בדרך העולה שכמה..." **הכפר העברי**, חברה להתיישבות כפרית, עמ' 41–42.
- אייל, י' (תשס"ז). הגוש הצפוני במערכה. בתוך ר' דנון (עורכת), **עטרות**, מושב ראשון בהרי יהודה (אריאל 177–178), ירושלים, עמ' 152–174.
- בן אריה, י' (תשל"ג). גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ט. **פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א**, עמ' 80–121.
- בן אריה, י' (תשל"ט). **עיר בראי תקופה, ירושלים החדשה בראשיתה**, יד בן צבי, ירושלים.
- ברנקר, ד"נ (תשי"א). הרב הקדוש ר' יצחק אביגדור אורנשטיין ז"ל, הי"ד. **הדביר**, פט-צו.
- בר-נתן, ד' (תרצ"ט). לתולדות הכפר העברי נווה-יעקב. בתוך: הנ"ל (עורך) **הכפר העברי נווה-יעקב, תרפ"ד-תרצ"ט**, הוצאת, מפעל עזרה והצלה למען הכפר העברי נווה-יעקב, ירושלים, עמ' 5–32.
- גבתי, ח' (תשמ"א). **מאה שנות התיישבות**. הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- גולדברגר, י' (תשס"ז). פינוי עטרות. בתוך ר' דנון (עורכת), **עטרות**, מושב ראשון בהרי יהודה (אריאל 177–178), ירושלים, עמ' 175–178.
- גולדווסר, פ' (תשל"א). בנווה-יעקב ובעטרות. בתוך ר' ינאית, י' אברהמי וי' עציון (עורכים), **ההגנה בירושלים, ב** (עמ' 181–188), קרית ספר, ירושלים.
- גולוביצקי, ל' (תשס"ז). בית הספר בעטרות. בתוך ר' דנון (עורכת), **עטרות**, מושב ראשון בהרי יהודה (אריאל 177–178), ירושלים, עמ' 102–106.
- דנון, ר' (תשס"ז). **עטרות**, מושב ראשון בהרי יהודה (אריאל 177–178), ירושלים.
- הכפר העברי (תרפ"א). **הכפר העברי**, חברה להתיישבות כפרית, ירושלים.

וייץ, י' (תשי"ז). הרי יהודה ושפלתו (פרוזדור ירושלים). **יהודה וירושלים**, הכינוס הארצי השנים-עשר לדיעת הארץ, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים.

טל, צ' (כתב יד). מיומנו של לוחם בנווה-יעקב במלחמת העצמאות תש"ח. **לוז'נסקי**, ש' (תשי"ז). **שבתי לוז'נסקי**, תנועת המושבים והארגונים, תל אביב. לוי, י' (תשמ"ו). **תשעה קבין**: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, מערכות, ירושלים.

לוינגר, פ' (תשס"ז). זיכרונות פועל בעטרות מ-1934. בתוך ר' דנון (עורכת), **עטרות**, מושב ראשון בהרי יהודה (אריאל 177–178), ירושלים, עמ' 77–79. סוויט, ה' (תרצ"ט). הכפר העברי-נוה-יעקב. בתוך ד"נ ברינקר (עורך) **הכפר העברי נוה-יעקב, תרפ"ד-תרצ"ט**, הוצאת, מפעל עזרה והצלה למען הכפר העברי נוה-יעקב, ירושלים, עמ' 49–52.

פז, י' (תשנ"ג). **רכישת קרקעות על ידי יהודים בסביבות ירושלים בין השנים 1920-1932**. עבודת גמר לתואר מוסמך, ירושלים: האוניברסיטה העברית.

פז, י' (תשנ"ד). פעולות לעיבוי סביבות ירושלים בשנים 1933–1936. **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, יד**, עמ' 156–172.

פת, י' (תש"ז). על כיבוש אדמת קלנדיה. בתוך ב' חבס (עורכת), **ספר העליה השניה**, עם עובד, תל אביב, עמ' 477–483.

צמר, ד' (תשס"ז). עטרות, מושב עובדים בהרי ירושלים. בתוך ר' דנון (עורכת), **עטרות**, מושב ראשון בהרי יהודה (אריאל 177–178), ירושלים, עמ' 19–56. קופ, י' (תשס"ג). **גדוד "מכמש"**; בקרבות ירושלים במלחמת העצמאות, אתר הנצחה ממלכתי ומוזיאון גבעת התחמושת, ירושלים.

קרק, ר', ואורן-נורדהיים, מ' (תשנ"ה). **ירושלים וסביבותיה, רבעים, שכונות וכפרים 1800–1948**, מגנס, ירושלים.

שטרייט-וורצל, א' (תשס"ה). **עטרות**, עמיחי, נתניה. שפנייר, י' (תשס"ח). בעקבות הנצחת עטרות ונווה-יעקב. **אריאל**, 183–184, ירושלים, עמ' 110–115.

שפנייר, י' (תשס"ח). הלילות האחרונים של 'כפר עברי' 60 שנה לנפילת נווה-יעקב מצפון לירושלים. **עת-מול**, 200, עמ' 34–37.

Glubb, J. B., (1957). *A Soldier with the Arabs*. Hoder and Stoughton, London.

ריאיונות

- בושביץ, תשס"ח – ראיון עם מיכל נקר, חסיה ביאלה, חנה הלוי, ירושלים, ז' באייר תשס"ח (12/5/08).
- גת, תשס"ח – ראיון עם אברהם גת, ירושלים, י"ב במרחשוון תשס"ח (24/10/07).
- גולדמן, תשס"ח – ראיון עם טוביה גולדמן, ז' בסיוון תשס"ח (10/6/08).
- היימן, תשס"ח – ראיון עם מאיר היימן, נחלים, י"א במרחשוון תשס"ח (23/10/07).
- וכסלר, תשס"ח – ראיון אברהם תימור וידידה בן-ישי, נחלים, ד' במרחשוון תשס"ח (16/10/07).
- טל, תשס"ח – ראיון עם חנה טל, ירושלים, ח' בתשרי תשס"ח (20/9/07).
- קליגמן, תשס"ח – ראיון עם עטרה קליגמן (גולדווסר), שואבה, ז' בטבת תשס"ח (16/12/07).
- תימור, תשס"ח – ראיון עם אברהם תימור (וכסלר), נחלים, ד' במרחשוון תשס"ח (16/10/07).

רשימת מפות ואיורים

- איור 1 : תכנית היישוב נווה-יעקב שבוצע על ידי ריכארד קאופמן 1934 (מקור : ארכיון אבן-אור).
- איור 2 : מפת רכישת הקרקעות מצפון לירושלים על ציר רמאללה (מקור : פז, תשנ"ג, 116 א).
- איור 3 : המחצבה ועובדיה בנווה-יעקב (מקור : הארכיון הציוני phg/1026532).
- איור 4 : תלמידים בטיול בנווה-יעקב (מקור : עטרה קליגמן).
- איור 5 : המבנה הציבורי ובית הכנסת בנווה-יעקב (מקור : ארכיון אבן-אור).
- איור 6 : תהלוכת ילדי עטרות בחג הביכורים בירושלים (מקור : ארכיון עטרות).
- איור 7 : עגלה נושאת חבית מים מעטרות (מקור : ארכיון עטרות).
- איור 8 : אוטובוס מספר 16 של נווה-יעקב (מקור : משפחת היימן).
- איור 9 : חדר ההנצחה בבני עטרות (צילום : יוסי שפנייר).
- איור 10 : קבר אחים בעטרות, גן שומרי המקום (צילום : יוסי שפנייר).

